

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№3(58), 2018

Алматы 2018

По данным ученых, республика Казахстан обладает солидным потенциалом для создания эффективной солнечной энергетики на основе кремниевых, теллуридо-сульфидо-кадмивых, арсенид-галлиевых разработок и т.д. Например, экологически чистые производства дешёвого кремния из каменного угля вместо древесного, выпуск сверхчистых металлов для солнечной энергетики, «зелёная» и микроволновая химия, продукция для электроники из берилля.

Астана выступила эффективной площадкой для демонстрации лучших мировых разработок и трендов в сфере использования энергии солнца, ветра, биогаза, морских и термальных вод. Здесь были представлены лучшие «ноу-хау», «прорывные» и перспективные проекты в сфере производства и потребления традиционной и альтернативной энергетики.

Строительство новых объектов в рамках выставки преобразило облик нашей столицы, дало ей новые, уникальные архитектурные объекты и пространства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бучило А. Философия. – М., 2014г. С.65.
- 2 Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография.- 3-е изд.- Москва, 2016г. С. 34.
- 3 Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М., 1989г. С.57.
- 4 Смагулов И. Продвижение бренда EXPO-2017 в контексте имиджевой политики Казахстана. – А., 2017г. С.9.

ЭӨЖ 974 -12

ГРНТИ 03.01.11

Мырзатаева З.Б.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ә.к., Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: zabira73@mail.ru

АЧЫСАЙ ПОЛИМЕТАЛЛ КОМБИНАТЫНЫҢ ХАНТАҒЫ КЕН ОРНЫ XX ҒАСЫРДЫҢ 30-40 ЖЫЛДАРЫНДА: ТАРИХИ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІМЕН

Аннотация

Республикадағы өндіріс орындарының тарихы бүгінде аз зерттелген жоқ. Алайда оның күнгейі мен көлеңкелі тұстары әлі де болса толыққанды ғылыми-теориялық шешімін тапты деуге болмайды. Қазіргі тарих ғылымындағы тарихи-антропологиялық зерттеу құралдары аталған мәселені біртұтас және объективті тануға мүмкіндік береді. Соған сәйкес, Ачысадай полиметалл комбинатына қарасты – Хантағы елді-мекені «құнделікті өмір тарихы», «Айтылған тарих» деп аталатын ғылыми танымның соңғы әдістеріне сүйене отырып зерттеуге алынды. Советтік отарлық илеуге түскен өнірдің XX ғасырдың 30-40 жылдардағы реңми емес, шынайы тарихы қандай еді? Архив құжаттары мен оның көзкөрген қуәгерлері бұл жөнінде не дейді? Міне осы сауалдарға жауап беруге талпындық. Ал бүгінгі үрпақ мұның нақты жауабын білуі тиіс деп ойлаймыз. Сонымен, мақалада өнір жұмысшыларының еңбектегі құнделіктілігі және советтік биліктің өз халқына деген сұық қатынасы баяндалады.

Кілт сөздер: ХАНТАҒЫ, РУДНИК, КЕНШІ, ПЕРФОРATOR, ШТОЛЬНЯ, ГОРИЗОНТ, ТГЖД, ВАГОН, ШАХТА, НКВД,

Myrzataeva Zabira¹

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law of Kazakh National Pedagogical University named by Abay. Republic of Kazakhstan, Almaty

THE KHANTAGI'S DEPOSIT OF THE ACHYSAI POLYMETALLIC COMBINE IN THE 30-40 YEARS OF THE XX CENTURY: THE HISTORICAL AND ANTHROPOLOGICAL RESEARCH

Annotation

The historiography of the production history was considered one-sided for many years. Still it is impossible to say that all shadow and light sides of a problem are covered. The historical and anthropological approach to the problem allows to define and objectively comprehend the task. The article deals with the daily Khantaginsky, Karasai, Mirgalimsai mines and working with the staff in Achysai politicallic combine.

Questions are raised what was actually the real history of the region in 30-40 years of the twentieth century? What the eyewitnesses say: drillers, miners, workers and residents of the farms who lived near settlements of workers? How did the builders of socialism go through these paths? We think today's generation should know the exact answers to these questions.

What was the social status of the workers who gave throughout the Union a huge income? The totalitarian system kept ordinary workers in fear, in poverty, mercilessly punished for the slightest violations. Author is trying to answer all these questions by using archival documents and field study materials.

Keywords: KHANTAGI, MINE, MINER, DRILL, TUNNEL, SKYLINE, TCDD, TRAIN, MINE, NKVD

Мырзатаева З.Б.¹

¹к.и.н., старший преподаватель кафедры Истории Казахстана, КазНПУ им. Абая. г.Алматы

ХАНТАГИНСКОЕ МЕСТОРОЖДЕНИЕ АЧИСАЙСКОГО ПОЛИМЕТАЛЛИЧЕСКОГО КОМБИНАТА В 30-40 ГОДЫ XX ВЕКА: ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация

Историография производственной истории Казахстана достаточно обширна, но нельзя сказать, что освещены все темные и светлые стороны проблемы. Историко-антропологический подход к проблеме позволяет определить и объективно осмыслить поставленную задачу. В статье рассматривается повседневность Хантагинских, Карасайских, Мыргалымсайских рудников и ее рабочих которые входили состав в Ачысайский полиметаллический комбинат.

Ставятся вопросы какой была на самом деле реальная история региона в 30-40 годах XX века? О чем рассказывают очевидцы: бурильщики, забойщики, трудовики и жители колхозов которые жили рядом с рабочими поселками? Каковыми были социальные положения рабочих которое дало по всему Союзу колоссальный доход? Тоталитарная система держала простых рабочих в страхе, в бедности, беспощадно наказывала за малейшие нарушения. Автор с помощью архивных документов и материалов полевых исследований пытается ответить на эти вопросы.

Ключевые слова: ХАНТАГИ, РУДНИК, ШАХТЕР, ПЕРФОРатор, ШТОЛЬНЯ, ГОРИЗОНТ, ТГЖД, ВАГОН, ШАХТА, НКВД

Мақалада Ачысай полиметалл комбинатына қарасты Хантагы елді-мекенінің (Хантагы-Қарасай рудниктері) және оның тұрғындарының 30-40 жылдардағы құнделікті өмір тарихы баяндалады. Хантагы - Кентау қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 6 км-дей жерде, Қаратрудың онтүстік беткейіндегі Қарашиқ (Хантагы), Біресек өзенінің сағасында орналасқан. Өнір пайдалы қазбаларға қандай бай болса, оның тарихы да соншалықты бай. Хантагының көнекөз кеншісі Байбеков Ибадулла (1930 ж.т.) тау етегіндегі бұл ауылдың су-жайылымын, түрлі дәрілік өсімдіктерін (қалампир, күшала, көкемарал ж.б.), сай-сайдан тұратын тамаша табиғатын белгіліді: «... мынау тоғаннан әрмен солға қарай бірнеше сай бар. Бәрінің аты, тарихы бар: Итсигенсай, Моголсай, Үш сана, Ақын сай, Сарыбай т.б. Өзі оннан көп. Мал жайып жүріп жатта алғанбыз. Бестоғайға баған соң Келтесай, Жолдысайдан өтесін, сосын одан әрі қарай Теріскей басталады. Бұл жерде неше түрлі бұлактар бар. Ыргайлы деген жер бар. Басы – Ұзын Қарасай, Келте Қарасай, Тассай деп аталады. Сол жерде «Тастың бауы» деген бар, ол ата-бабаларының отырған жері. Оның бір жағы Тастықі, екінші жағы Құлжабайдықі. Содан Құлжабайсай, Қөрпебайсай деген жерлер бар. Бұл жерде жөтелі күшейіп, қатты науқастанып қалған ж.б түрлі дөртке шалдықкан адамдарға ем болатын дәрілік шөптөр көп...» [1]. 1723 жылғы жонғар шапқыншылығынан Қаратруды паналаган елдің ізі де жатыр, ол осы жерлердің тарихи атауларынан-ақ белгілі. Соған сәйкес Қаратуды қазақтың баспаңасы, қарашаңырағы іспеттес ұғымға айналған...

Қос империя билігі (патша және совет) тұсында орыс ғалымдары қазыналы Қаратудың қойнауын үздіксіз ғылыми-зерттеу нысанына айналдырыды. Мысалы, XIX ғ. II жартысында Қаратрудың онтүстік өңірі Н.А. Северцовтың, А. Арендоренконың, А.Ивановтың ж.б [2], 1904-1930 жылдары Торланнан Онтүстікке қарай М.Бронниковтың, В.Н. Вебердің [3] ж.б, Торлан асуынан солтүстікке қарайғы аймақ яғни, Хантагы және Қарасай кен ошактары 1929 жылдан бастап инженер Н.А. Брызгалов [4] бастаған Қарасай геологиялық барлау партиясының (оның құрамында кәсіби геолог мамандар И.И. Князев, Е.Е. Захаров ж.б, Казгеолрест – И.Л. Новохатский және Орталық ғылыми-зерттеу және геологиялық барлау институтының (ЦНИИГРИ) қызметкерлерінің) зерттеу объектісіне айналды. Олар өнірдің жер қыртысы

мен онда болып жатқан өзгерістерді (ауданның тектоникасын), пайдалы қазбалардың сапасы мен қорын анықтады [4, 5]. Нәтижесінде Қарасай-Хантагы қорғасындары сапалық түрғыдан да, кор жағынан да бай болып шықты. Бұл жөнінде зерттеуші А.В. Соловьев «такие месторождения, как Ачисайское и Кантагское и другие, отличались высоким содержанием свинца» [5, 22], - деп баса көрсеткен болатын.

Қаратау жоталарынан қорғасын, мыс, цинк, никель ж.б. түрлі-түсті металл қорлары табылған сайын КСРО ВСНХ Геологиялық Комитеті барлау партияларының қызметін күшайте түсті. Мысалы, 1928-1929 жж Қазақстанда 50 геологиялық барлау партиясы жұмыс істеген болса, 1931 жылы оның саны 140-қа көтерілген. 1932 жылдың 1 қаңтарында геологиялық барлау партиялары (ГРП) Қазақстанда мыңдан аса түрлі-түсті металл кенішін, ондаған көмір ошағын тауып, мемлекеттік тіркеуге алады [5, 21]. Хантагы-Қарасайдың алғашқы зерттеушісі инженер Брызгалов та: «... Қарасай кенішінен ескі жер астында ұзак жылдар жатып қалған руда қалдықтарының шашылып жатқан уйіндісін таптық, сол арқылы мұндағы рудалардың химиялық және минерологиялық құрамын анықтауға мүмкіндік туды, - дей келе, - ол, мұнда қорғасының бай қоры болуы мүмкін» [4, 5], - деген болжам жасайды. Расында Қарасайдың қазынасы шаш-етектен болып шықты...

Хантағы жұмысшылар поселкесінің құрылу және даму тарихы бүгінде арнайы зерттеу нысаны бола коймаған. Сондықтан оның ең алғашқы бейнесін сомдау түрлі дереккөздерге үнілуді қажет етті. Ашысай, Қарасай, Хантағы, Сүлейменсай, Қаракенсай рудниктерінің басын біріктірген Ашысай полиметалл комбинаты өмірге келген соң, «Қаратай кеншілері» аталатын мерзімді баспа газеті жарық көре бастады. Газеттің алғашкы нөмірі 1937 жылдан басталады. Кейін бұл газет «Кентау кеншілері», «Кентау правдасы», қазіргі уақытта «Кентау шұғыласы» делінген атпен жалғасын тауып келеді. Міне осы «Қаратай кеншілері» газетінде қызметтін Ашысайдан (1927 ж) бастаган сосын, ері қарай Хантағы, Қарасай, Мырғалымсай рудниктерінде жалғастырған Әмірғали Қашаубаевтың естелігі жарық көреді. Ол Башкирияның Түймазин ауданындағы Однегул селосынан Ашысайға тілмәштыққа жұмысқа шақырылса керек. Ол сол уақыттағы Ашысайдың әсем табиғатын, Қаратай баурайындағы құлпырған қызғалдақтарды көргенін айтады. 1929 жылы Ашысайда тілмәш болып қызмет етеді де, келесі 1930 жылы Хантағыга бағытталған ГРП-н (геологическая разведывательная партия) құрамына қабылданады. Оның айтуынша алғашында Хантағы руднігі жаңындағы поселокта екі-ақ үй болса керек (// Горняк Карагатай 28 август 1955 ж). Өз отбасымен бірге келген Әмірғали: «...келіншегім Бибиасма палаткада тамақ әзірлейді, кішкентай балам Александр палатка төнірегінде жүгіріп ойнап жүретін. Қызым Фаузия ешкандай медицинаның көмегінсіз жертөледе өмірге келген еді», - деп естелік әңгімесін айтады. Әмірғали Қашаугалиев 1933 жылы Қарасай, 1934 жылдан бастап Хантағы руднігінде әр түрлі жұмыстарды істеген. ТЭЦ ол уақытта тұрғызылмаған. Куаттылығы 200 квт болатын кішкентай жылу станциясына машинист болып та істегендін дейді. Хантағы шахтасы тәулігіне 200 тонна руда беріп тұрғанын айтады. «Шахтадан түрлі рудалар араласқан ауыр тастандарды көтергіш құралдың көмегінсіз, мына қолымызбен вагонеткаларға толтырып, сосын вагонеткаларды штолня арқылы сыртқа қолымызбен итеріп шығаратаңбыз. 1935 жылы ТЭЦ іске қосылды, бірақ оның қуаты мardымсыз болды. Біз бірақ соған да куандық. Есімде мұндай ауыр жұмыстарды шахтада жергілікті көп тұрғындар, тіпті қазак әйелдері де істеді. Басқа жақтан келгендер де болды...» [6, 2], - дейді.

Архив құжаттарынан Ашысай полиметалл комбинаты бойынша 1937 жылғы жүргізілген облыс комитеті жүргізген комиссияның есеп материалдары кездесті. Онда Хантағы тұрғындарының тұрмыс жағдайы жазылған. Жұмысшылар поселогі ретінде қалыптасып келе жатқан ауылдың жағдайы жұпның болды. Бұл өнірдің жарықпен, жылумен қамтамасыз етілмегені, соған сәйкес тұрғындардың басым көпшілігінің қыскы уақытта жаппай сұықтап ауырып қалатыны, сондай-ақ, лай-создан өздері түрғызып алған, төбесі қара қағаздармен жабылған үйлерінің (қатты жел түрғанда, жаңбыр, қар жауғанда оп-онай) бүліншілікке ұшырап жататыны сөз болады. Осылайша тұрғындар біріншіден өндіріс орындарындағы қолайсыздықтардан, екіншіден тұрмыстық ауыртпалықтардан қатты қажыды. Аталған Есеп материалында үй шатырындағы қара қағаздарды темірмен ауыстыру - мемлекеттен кредиттік қаржының бөлінбеуі себепті орындау мүмкін емес деп көрсетіледі. Құжаттың соңында Ачполиметалл Комбинатының бастығы С.Устинов қол қойған [7, 28].

Хантағы Ашысай, Ақжар жұмысшы поселоктарымен бірге бой көтерген елді мекен еді, сондықтан аталған өнірлер де осыған ұқсас жағдай болды. Ашысай поселогы құрылышының Бас жоспары 1936 жылға дейін болмаған, ондағы жұмысшылардың баспанасы, тұрмысы, өмір сүру сапасы ылғи да жұптыны күйде болғаны айтылады. Бұдан қорытатын ой: мемлекет Қаратаудың қазына байлықтарын ғана емес оның жергілікті жұмысшы адамдарының да еңбегін аяусыз, шексіз пайдаланды деуге негіз бар. Соғыс жылдарында арзан жұмыс күші ретінде депортацияға ұшырагандардың - поляктардың, еврейлердің,

азербайжандардың ж.б ұлт өкілдерінің, сосын соғыс аяқталғанда әскери тұтқындардың - жапондардың, немістердің ж.б. енбегі пайдаланылды. Ал қазактар бұл аталған категориялар қатарынан болмаса да, «жергілікті тұтқындар» іспеттес жағдайды бастан кешірді.

Өнір байлығының мол қорын тасымалдау үшін 1928-1929 жылдары-ақ **Түркістан таулы завод темір жолдарын** (ТГЖД) салу ісі қолға алына бастады, сөйтіп темір жол құрылышы 1934 жылы аяқталады. Құжаттарда сол жылғы сатып алынған 3 мұнаймен жүретін паровоздың жарамсыз күйде жеткізілгені 2 платформаның, жабық 2 вагонның, 2 цистернаның, 2 матовоздың жеткізілгені айтылады. Ал көмірмен жүретін үш жана № 4, № 11, № 8 паровоздар және 4 тізбекті платформалар жеткізілген. Жалпы парктегі 12 вагонның тек 9 пайдаланылған [8, 540].

Тар табанды темір жолдардың аралығындағы станциялар бір-біріне өте жақын орналасты. Өйткені Шымкент қорғасын заводына Ащысайдың қорғасының жеткізіп тұру қажет еді. Сонымен қатар поликомбинат айналасындағы түрлі рудниктермен байланыс орнату да маңызды болатын. «Түркістаннан Ащысай поселкесіне дейін 78 км қашықтықта тар табанды темір жолы (УЖД узоколейная железная дорога) салынған. Бұл салынған жолдардағы ең күрделі бөлік Үйік-Ащысайдан 18 км жердегі таулы орындар болса керек. Кейбір орындардағы ылди 35-38 мың км қашықтыққа дейін созылған. 30-жылдардағы аштықтың күесі ретінде осы жол бойында жатқан мындаған жұмысшылардың зиратын айтуға болады. Қазір оның орындарында жатқан қорымдар Серго станциясында төбешік болып жатыр. Осындай ауыртпалықтарға қарамастан 1933 жылы 1 қарашада Түркістаннан Серго станциясына алғашқы № 159 Коломенский деген женіл паровоз әкелінеді. Бұл оқиға жергілікті халық үшін үлкен мереке той тәрізді болды. Алғашқы УЖД Серго станциясынан Ақжар поселкесіне дейін 4,5 км қашықтықты құрады. Ал Ақжар поселкесіне дейін салынған жол уақытша болатын. Түркістаннан 30 км қашықтықта Ащысайға салынған жол, Хантағы қарай 8 км-ге созылған. Соғыс жылдарының басында Мырғалымсай кенішінен Хантағы кен байыту фабрикасына дейін тағы жол салынады. Бұл темір жолдарының соғысқа оқ-дәрі тасымалдауда стратегиялық маңызы зор болды. Уақыт өте келе Кентау қаласында Батыс кеніштеріне қарай тартылған сонымен қатар Байылдыраға тартылған тар табанды темір жолдары пайда болды» [9]. Өнірді сумен қамтама ету саласы да құлдырап жатқан екен. Түркістан ст. № 137 пикеттен Қотырбұлакта, Хантағы, Иқансу, Көкция және Азорный пункттерінде Верстингтон насосы орнатылған.

Сонымен архив құжаттарынан 30-жылдарда жұмысшылардың баспана мәселесінің, тұрмыс-тіршілігінің, сосын шахталардағы еңбек жағдайының, Түркістан таулы темір жолдарындағы жұмыс барысының жылдан-жылға ауырлай түскенін көреміз.

Хантағы кен байыту фабрикасы жөнінде. Ащысай мен Хантағы аралығына тар табанды темір жолдары тартылған соң 1933 жылы Хантағы кен байыту фабрикасы тұрғызылды. Ол Түркістан таулы темір жолының бойындағы Хантағы поселкесі территориясында және бұрынғы Хантағы руднігі аумағынан орын алды. Фабрика Ташкент темір жолындағы Түркістан станциясы және Ащысай руднігі аралығын қосатын Қотырбұлак станциялары арқылы өтті. Қотыр бұлақ пен Ащысай руднігінің қашықтығы 27 км болса, Түркістан станциясына дейін – 31 км құрайды. Ал кейін Мырғалымсай руднігімен ТГЖД (Түркестанский горнозаводская железная дорога) арқылы жалғасады.

Хантағы кен байыту фабрикасы алғашында тәулігіне 25 тн руданы өндеді. Кейін 1935 және 1939 және 1940 жылдардағы алғашында тәулігіне 100 тн өнім берсе, 1939 жылы ол – 150 тн-ға дейін өсті. Сонымен бір мезгілде 1939 ж. қорғасын-мыс концентраттарын ірікеп бөлу және кенді байыту мақсатында қатты бөлшектерді суда айыру процесін іске асыратын аппаратау яғни, сузыздандыру бөлімі салынады.

Кен орындарынан мынадай түрлі-түсті металдар алынды:

Тау жыныстары: кальцит, пирит, темір гидроокислдері, магневит, кварц, пирит және кволин тобындағы минералдар.

Алғашқы және гидротермалды руда минералдары – галенит, пирит, сфелерит, тетраэдрит, халькопирит, марказит, аргентит, алтын.

Желілі (өзекті) минералдар: барий, кальцит, доломит, кварц, анкерит, арогонит, марганец – шпат араласқан, баритокальцит, флюорит.

Супергенді минералдар: церуссит, анлезит, халбозин, табиги мыс, апатит, жасыл мысты, көк мыс, меланжерит, темір қышқылдары мен гидроқышқылдар, марганец және басқа.

Аталған минералдар ішінен галеит, церуссит, күміс және бариттің өндірістік салмағы зор.

Рудаларды зерттеу барысында қорғасын мол шоғырланған бөліктерде күміс араласқан рудалардың да бар екенін көруге болады.

Мекеменің қуалдармен жабдықталуы.

Хантағы кен байыту фабрикасы темір бетонды белбеуден тұратын сиымдылығы 600 тн кесек тастан және кірпіштен қаланған. Жылтыымайтын ағаш галлереялары мен уатқыш корпусы бар. Беларқадан тұратын көлбек тіреуіш тиғіндегі ағаш жабындысынан тұрады. Бас корпусының кабырғалары бетон және кірпіштен қаланған. Ишкі тіреуіштері ағаштан тұрады. Еден – бетонмен салынды.

Фимарат бір қабатты, қызмет көрсететін алаң ағаштан түрғызылған.

Бас корпуста «ВОКО» жылдықтыш құралы орнатылған. Электр станциясынан таратылатын бу жылдықтыш ретінде қолданылады. Фабрикада өндірістік желдеткіш жоқтың қасы.

Күрьыстың жалпы аумағы - 2682 шақырым метр.

Күрылыш көлемі - 35926 куб м.

Хантағы кен байыту фабрикасына кірме жолдар. Тар табанды темір жолдарының кірме трассасы 494-54 делінген белгісі бар рельске қарама-қарсы беттен орналасқан темір жолдың тұйықталған басынан 750 мм қашықтықтан басталады, терең емес ойықтағы Күш Ата арығының бойынан өтеді де, ері қарай жер бедерімен жүріп, 0,019 биіктікегі тауға көтеріледі. Тұйықтықтан жол артқа қарай бұрылады да Хантағы поселкесіндегі тұрғын үйлерге қарай өтеді.

Даяр өнімді жөнелту. Сүзгіден өткізілген концентратты 0,7 тн жүккөтеретін вагонеткаларға артады. Әрі қарай, тар табанды темір жолдармен қолмен тасып шығару арқылы өнімді ашық ағаш алаңға тасымалдайды. Даяр өнім салмағы темір жол платформасындағы таразыда өлшенеді.

Түркістан станциясында концентрат жабық вагондарға қайта артылады да Шымкент металлургиялық заводына жөнелтіледі [10, 2-14].

Міне қорғасын өндіру ісі осындай ауыр да, азапты жұмыс күшін қажет етті. Мұндай ауыр еңбектің тауқіметін Аңысай полиметалл комбинатына қарасты Аңысай-Хантағы-Қарасай-Каракенсай-Сүйлеменсай рудниктерінің кеншілері мен жұмысшыларының иығымен көтерді. Өкінішке орай, сол ауыр еңбек өз дәрежесінде акталған жоқ...

Хантағыдағы Қызыл-Қорған колхозы жөнінде. Жаңадан қалыптасып келе жатқан Хантағы жұмысшы поселкесіне 40 км қашықтықтан 1935 жылы «Қызыл-Қорған» атты колхоз үйымдастырылады. Байбеков Ибадулла қарт «колхозды 1936 жылы құрылған, онда 24-әк үй бар еді» деген болатын, бұл айтылған тарих архив деректеріндегі мәліметтермен дәл келді. Кентау өнірлік архивіндегі құжаттарда: «1935 жылы аудан орталығынан 40 км жерде 24 шаруашылықтан Қызыл-Қорған колхозы құрылды. Колхоз иелігіндегі жер қөлемі 294,54 га жерді құрайды. Ол Қаратай шатқалында орналасқан. Колхоз шаруашылығының кірісі аз, сусы тартылған, жері шабындыққа қолайсыз», - деп көрсетіледі [11, 201]. Колхоз 1940 жылға дейін сақталып, сосын ол басқа колхоздармен біріктіріледі. Колхоздарды біріктірудің түрлі нұсқалары жасалынып, ең соңғы 1940 жылдың 21 қараша айындағы Түркістан ауданының шешімі бойынша Қызыл-Қорған Шоқтас колхозымен біріктіріледі, оның бұрынғы орындары Мемлекеттік қорға ёткізіледі [11, 204].

Соғыс жылдарындағы Қантағы. Сонымен, сұрапыл соғыс та басталып кетті. Соғыс жылдарындағы өнір тұрғындарының өмірі бұрынғыдан да ауырлады. Мемлекет халықтың еңбегін қанағаны былай тұрсын, ендігі таңда «Бәрі де майдан үшін, бәрі де женіс үшін!» деген өні өзгерілген жалған идеологияны желеу етіп, халықты тығырыққа тіреді. Соғыс жылдарындағы жұмысшылардың тұрмысы газет беттерінде былайша көрсетілді: «1944 жылғы Қаратая кеншілері газетінің (29 казан) № 46 (870) санында «... № 40 жатақ үйде тұратын көптеген жұмысшылар төсек-орынмен қамтамасыз етілмеген. Мұнда қайнаған су, бет-қол жуғыштар жок, үйдің едендері былғаныш. Дәл осындағы төзгісіз жағдайлар Мырғалымсай кеншілерінің жатақ үйлерінен де кездеседі. Ащысай, Қантағы кен басқармасының коммуналдық бөлімдерінің басшылары (Қосмағамбетов пен Бергман жолдастар) бұл кемшіліктерді жоюдың орына жауапсыздыққа салынып келеді... тек Ащысай кенінің өзінде октябрь айында 30-дан аса жұмысшылар өндірісті өз бетінше тастап кеткен... » [12], - деп жазды. Бұдан жан сауғалап халықтың босып кеткен жағдайын байқау киын емес. Эрине бұл Қосмағамбетов пен Бергманның кінәсі емес, өкіметтің қарапайым жұмысшылар өміріне деген селқос катынасы деп түсінуге болады.

Әсіресе, Түркістан ауданы НКГБ бөлімінің «аса құпия» делінген грифі бар құжаттарында Хантағы поселогі тұрғындарының арыз шағымдары кездеседі. Онда: «...1. Хантағы руднігінің инженері жолдас **П.П. Ефимовтөн**: «... бұл жерде өмір сұру өте киын. Колхоздар тым алыста орналасқан, тұрғындардың ас-ауқаты жоқтың қасы. Бізге берілетін 900 сом небәрі бір алтаға жетеді. Сөздің қысқасы, «Костлявая рука голода хватает нас четырех по горло» дегендей, біз әрі қарай қалай өмір сүреміз, көзіме елестете алмаймын, балаларымды аяймын, олар аштықтан әбден қажыған... »;

2. Азаматша Рогожникова М.А.: Хантағы руднігінде тұрады: «... бізге

нанды өте мардымсыз етіп береді, бәрін қысқартып тастаған. Өмір сүруіміз киындал кетті, халық ашығуда, ал қант алмағанымызға бес ай болды, мысық жылағандай халдеміз. Халық шетінен ауру, өйткені тойып тамақ ішпейді гой...»;

3. Азаматша Кукушкина – Хантағы руднігінің тұрғыны: «... Иә, әке! –

Сіздер орден алғып жатырсыздар, ал біздер мұнда аш отырмыз. Әке бүгін мен дүкенде ИТР шайкалары қалай май, ет, колбаса, балық, конфет алғып жатқанын көрдім, ал мен сілекейім ағып үйге келдім, сұық бөлмеме кірдім...».

Дәл осындағы шағым хаттар Майзаводы жұмысшыларынан да түскен. Соның ішінде әсіресе, Федорова Вера Осиповна, Түркістан станциясы, Переездная көшесі, № 4 үйдің тұрғыны жазған хат мазмұны ерекше ауыр. Ол: «...Мына қарғыс атқыр Түркістанда өте нашар өмір сүріп жатырмын, әкемнің ізімен О дүниеге кететін сияқтымын. Қызыл Лилияны, анамды, әпкемді ауруханага жатқыздым. Онда азық жоқ, жартылай аш жатыр. Олар өлсе, мен де пойыздың астына түсіп өлемін. Мына өмірде маған ешқандай бақыт қалмады...», - деп жазады.

Ал балалардың қалқыраған жағдайы Майзаводының жұмысшысы Карцева хатында былайша көрсетілген: «... Мұнда тұру мүмкін емес, нағыз ашаршылық заман өтіп жатыр. Мен Николайды окуға бердім, ал ол заводта келе жатып әлсіздіктен құлап қала береді, сондықтан осы қыстап аман шығамыз деп ойламаймын, нанның үлесін де қысқартып таstadtы, мен не істерімді білмеймін, пойыздың астына түсемін бе...»;

УС Е. Г. есімді кісі, ол да Майзаводында істейді: «... Бұл қалада тұра айдаудағы тұтқындар сияқтымыз, сондықтан бұл жерден қашып шыққандар ең бақытты адамдар. Біздер майдангерлердің әйелдеріміз. Қорғанымыз жоқ. Байқап қарасам күйеуі барлар ғана адамға ұқсап өмір сүріп жатыр. Ал балаларының жүздері кәдімгі балаға ұқсайды. Ал біздер адам болмысымыздан толығымен айырылғанбыз. Жақында шүберек киіп жүретін боламыз ...»;

Захарова Р.М., Түркістан станциясының, Пионерская көшесіндегі № 22 үйдің тұрғыны: «... Біздің өміріміз аса ауыр, менің айлығым үш-ақ қунге жетеді, жұмыс ұйымынан ешқандай көмек жоқ. Мұнда үш жыл болды тұрамын, ешкім де 3 баламен жалғыз қалай өмір сүріп жатқанымды сұрап білген емес. Үшінші жыл болады, еденде ұйықтаймыз, көмір жоқ, қалай өмір сүрсөн солай өмір сүр. Военторғтан бір тарелке судан басқа мен ештене алмаймын....», - деп жазған.

Сол сияқты Түркістан станциясы, Арычный тупик № 14 үйдің тұрғыны Юнонова В.И., Ашысай руднігі, Советская көшесі № 9, 9 пәтер тұрғыны Галенко Анна Федоровна, Хантағы руднігінің тұрғыны Юлесниченко Анна Михайловнаның, Түркістан қаласы, Мұратбаева көшесі, № 2 үйдің тұрғыны Филатова В.П. хаттары тіркелген [13, 38-39].

Міне соғыс жылдарындағы өнір тұрғындарының жағдайы осындағы еді. Майданды оқ-дәрімен қамтамасыз етіп тұрған кеншілер ашаршылықты бастап өткерген. Кеңестік идеологияның қатаң қыспағы жағдайында жазылған советтік тарихнама соғыс жылдарындағы аштыққа байланысты ауыз ашпады. Бұл жөнінде постсоветтік кезең тарихшысы В.Ф. Зима [19] өз еңбегінде ашық жазған болатын. Алайда, жоғарыда көрсетілген материалдар да, айтылған ойдың нақты фактісі бола алады деп ойлаймыз. «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы «Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында» атты тақырыпта орындаған ғылыми жобада, бұл мәселе жан-жақты қырынан көрсетілген [20].

Сонымен Хантағы, Байылдың тұрғындарының көрсетулеріндегі Айтылған тарих не дейді?

2018 жылдың тамыз айында Абай атындағы ҚазҰПУ-дің профессоры, «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми жетекшісі, академик М.К. Қойғелдиевтің жетекшілігімен Кентау-Ашысай елді мекенінде елшілік ғылыми-зерттеу экспедициясы жүргізілді. Экспедиция материалдары өнірдің архивтік және көнекөз кеншілерінен алынған тарихи сұхбаттардан тұрады.

Сонымен, заман күнегері Хантағының тыл ардагері, құрметті атамыз Байбеков Ибадулла өткен өмірін бывайша еске алады: «О-о-о-й дүние-ай! О заман аса ауыр заман болды. Армияға кетіп жатыр, кетіп жатыр. Адамымыздың бәрін әкетіп қалды ғой! Қызыл-Қорған колхозымыз иесіз қалды. Онда жұмыс істейтін адам қалмады. Кемпір мен шал қалды жарамайтын. Колхоз таратылып, күнінді көретін ештене қалмаған соң ФЗО-ға бардым әкемнен рұқсат алып. Сосын мына Қарасайға жұмысқа орналастым 1948 жылы, кейін Мырғалымсайда істедім. Ол қыншылықтар ешқашан естен кетпейді. Мен проходчик деген

БЕСТНИК КАЗИНУ АЛМАНДАР, СЕРИЯ 111-1111, 2019

ауыр жұмысты істедім. Мына қолдың күшімен күрек-қайламен тасты құлату, ұшы 2 метр, салмағы 30 кг перфоратормен тауды тесу, тар-тарс еткізіп күніне 18-20 рет жарылыс жасау қандай ауыр еді! О шіркі-i-и! Ол перфораторды әрі-бері көтеріп жүру де оңай емес қой, оның өзі бұзылып қалады. Енді айтпа, шахта жұмысының ауырлығын. Жұмысқа келгенде наряд береді, соны орындаимыз деп, анау-мынау тас емес қорғасыны бар ауыр тастарды, вагонеткаларға салу, оны толған соң далаға шығару аса ауыр болды, ал вагонеткалар болса қайта айналып келе береді, келе береді! Бір күні күндіз, бір күні тунде істейміз жұмысты. Аспабы түгел емес, біреуі жетеді, біреуі жетпейді. Жылына бір рет бәтенке, киім беріп қояды. Ол жыртылса, жөндеп аламыз, үстімізге әрденені іле саламыз.

Ия, балам шахта деген алғашқыда өте қорқынышты болды. Тас үстімізден құлап кете ме деп, ылғи да коркып жүретінбіз. Енді қорқынышты болғанда айтпа!

Ал жапондықтар жөнінде сұрағанымызда қария жапондықтарды жұмыста көрдім ғой. Олардың денесі шағын, өні қара болады екен. Олар да қай бір жетісkenнен келді, өкімет әкелген ғой. Жұмысын істеп, мерзімін өтеп кетті ғой еліне. Олардың да күні күн болған жоқ қой...» [14], - деп шынайы өткен тарихи өмірден сыр шертті.

Тура осындай мазмұндағы сұрақтармен Байылдыр ауылының ақсақалы Қалдыбеков Куанбек (1930 ж.т.) атага барған едік. Қарт кісі осы мазмұндас әңгімелерін тарқата баян етті. Қалдыбаев Куанбектің ата-анасы алғашында Ташкентте Шырышқта тұрган еken. Сол жерде әкесінің барлық мал-мұлқі тәркіленіп конфискацияға ұшыраған. Кейін Теріскейге көшіп келіп, одан 1945-1946 жылдары Мырғалымсайға, шахта жұмысына орналасқан. Ұзын құлактан естіген «кенші болсан, тенгені үйіп-төгіп береді еken» дегенге иланып, 18 жасар жасөспірім шағынан-ақ ауыртпалығы зор шахта жұмысына барса керек. «Қайбір дүниеміз қалды гой дейсін, қарапайым көрпе-төсенишімізді есекке артып осында жеттік. Біз келгенде Мырғалымсай азын-аулақ адамы бар шағын поселок болатын. Мұнда біраз рулы ел болды. Жағалбайлы, арғын, найман... Мырғалымсай шахтасында жұмыс істеген Куанбек ата орыс басшыларының қаталдығын, шахта жұмысының ауыртпалығын айтты. Ия, алғашында шахта тозақ сияқты болып көрінді, қорқынышты еді. Кейін астына түскең соң бойын үрненеді еken. Тастан сондай ауыр, корғасыны аралас қой өйткені. Соны вагондарға лақтырып сала береміз, сала береміз. Мына қолымызben. Жұмыс ауырлай береді, ал айлығың өспейді» [15], - деді.

XX ғасыр басында қазақ кеншісінен ауыздан-ауызга жеткен мына өлең шумақтары XX ғасырдың аяғында хартысына да тән деуге болатын сиякты:

жартысына да ғән десүе болатын сыйдеги.
Соткелеп жұмыс істеген көншісімін мен қазақтың.

...сөткелеп жұмыс істеген, кешіншілік мемлекеттің
Кауіпке толы әр күнім, уқсайды қөріне тозақтың,

Тар күдістан енбектеп кен асылың тапсам да,

Тар күйстап сөсектен, кеп асылған таңын
Уйіп-төгіп жатсам да, сокыр тиын қожайын,

Береді қаріп есептеп.

Ақыры буд күлдіктан, құтқаратын зорлықтан,

Ақырыңғы даңызан,
Күн бар ма екен О тоба!

Азабы мол қорлықтан? [16], - дедінді.

Аның ісайға арийы көшірілп әкелінген поляк азаматтарының естеліктерінен.

Ашысайға арнағы көшірлік жекелігін нақыл азаттықтың үшінде өткізу мүмкін болды. XX ғасырдың екінші жартысында Ашысай руднігі де ортағасырлық апатты жағдайда болды. «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы бүгінде депортацияға ұшыраган халықтармен байланыс орнатқан. Польша Республикасының Клодская Быстшица қаласындағы репрессия құрбандары мен жер аударылған поляк азаматтарын еске алу Қоғамының жетекшісі **Януш Кобринь** және анасы **Ванда Исаинска** советтік жазалаудың теперішін бастаған өткерген **Тадеуш Исаинский** есімді поляк азаматтарының қолдауымен күәгерлердің естеліктерін жинау үстінде. Сол материалдар ішінен Ашысай руднігінде жұмыс істеген кеңші поляк азаматы **Витольд Стемпень** мынадай естелігіне назар аударсақ, ол: «Біздердің шахтаға кіре беріс жерден тоқтатып, мастерімізден рұқсат қағазын тексерді. Біздер тұра бір үйректің балаларындай бірімізден сон, біріміз бір қатармен жүріп келе жатырмыз. Ұзын коридордың ішінде қараңғы. Жарық жок. Жарық тек мастерде болады. Бір жerde кеңшілер вагонеткаларға руданы жинап тас қараңғы. Жарық соғып алар ма екенмін деп қатты қорқып келемін. Кейін мен осы жерде 30 ай бойы жатыр. Басымды тасқа соғып алар ма екенмін деп қатты қорқып келемін. Кейін мен осы жерде 30 ай бойы жұмыс істедім. Мастер таныстырып болған сон бізге: «енді сендер де вагонеткаларды рудаға толтыратын боласындар, бос уақыттарында оны жуасындар» деді. Өнірдегі руданы жер бетіне шығару ісі советтік жазалау тәжірибесінің түрлі үлгілері негізімен іске асырылды. Совет одағындағы бұл әділетсіздіктердің көзімен көрген Витольд Стемпень Польшага оралу сапарында Қызылорда станциясынан көргенін

жазады. Онда ол: «...темір жол бойынан танертең Ташкентке жасырын беталған 4 жасөспірім балаларды көрдік. Олар балалар үйінен қашып барады екен, ата-анасынан жетім қалғандар. Жастары сол 8-15 шамалас болып қалады. Оларға қарағанда жүргегін ауырады. Үстерінде киім дейтін киімдері де жоқ. Тым жұпыны. Оларға қолымыздағы кішкене көгерген қара нанымыздан қалдырық. Олар қатты қуанып кетті. Сол сәтте-ақ жеп алды. Совет қоғамының әбден ашықкан балалары! Біз өз елімізге жансақтауға қашып барамыз, ал бұлар ше, өз елінен жансақтауға қашып барады. Қандай қайғылы көрініс!» [17], - деген терен ойды, философиялық мазмұнды және тұра ойды жазады. Міне өз халқына осынша қатыгездікпен қараган совет мемлекетінің басқару жүйесін бүгінде қалай қорытуға тиіспіз? Дәл осыған саятын ойды поляк азамтшасы Дзыра Юзефа да өз естелігінде баяндайды: «меніңше бұл жерде бізді күйзеліске ұшыратып жатқан неміс басқыншылығы емес, басқа нәрсе сияқты» [18], - деп салмақты қорытынды жасайды. Айтса айтқандай-ақ совет өкіметі өз қылмысын бүркемелеу үшін соғысты ылғи да желеу етті десек қателеспейміз. Оған дәлел болатын факт мынау: Кенестік тылдағы жөнелтілген азық-тулік заттары мен жылы киім-кешек шығындары өз орнын ақтай алған жоқ. Себебі, соғыс жылдарында мемлекеттің қоймасында орасан зор қор болды. **1944 жылдың 1 қаңтарына қарай наркомат заготовкасында адам қолы тимеген 4 миллион мемлекеттік қор болатын.** Сауда ісін басқаратын Анастас Микоян КСРО СНК төрағасының орынбасары «соғыс соңында еліміздің шамамен сол соғыстың басындағыдай көлемде қоры сақталды» [19], - деп мәлімдеген есебі бар. Сонда үкімет ұстанған саясаттың астарында не жатты деген заңды сұрап туады. Өз халқын аямаган үкімет саясатын бүгінде қалай қорытуымыз қажет деген сауалдардың жауабы біреу-ақ, совет билігі патшалық биліктің жүргізген саясатының толықтанды жалғасы болды. Демек қазақ қоғамы советтер билігі тұсында жаңа отарлау жүйесінің құрбанына айналды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Кентай: Алтыс жыл – Алтыс белес, Алматы: «Өнер», 2015.*
2. *Северцов Н.Я. По Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О разработке свинцовых рудников в горах Караган //Материалы для статистики Туркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1873 г. 464-472»; Арендоренко А. Чулак-Курган //Материалы для статистики Туркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1873 г. 43-46 сс.*
3. *Вебер В. Полезные ископаемые Туркестана С.-Петербург, 1913 – С. 208.*
4. *Выписка Из промышленного отчета на КАРА-САЙСКОЙ партии за 1930 г. инженера – Брызгалова Н.Л. // Документы кандидата геолого-минерологических наук Брызгалова Н.А. (Кентай қаласың мұражайынан)*
5. *Соловьев А.В. Цветная металлургия Казахстана. Алма-Ата, 1974 г. – 136 С.*
6. *Вершинина В. Сказ о первом рудознатце. // Горняк Кара-таяу 1955. 4 ноября. С. 2.*
7. *РГАЭ Ф.8034, оп.1, Д.1023. С. 28.*
8. *КРГА (Кентавский региональный государственный архив) 119-қор, 186-тізбе, 620 П.*
9. *Дюсембаев Ж. // http://narrow.parovoz.com/emb/?ID=222*
10. *РГАЭ Ф.9022, оп.4 с, Д.80. Л. 29.*
11. *КРГА Ф. 35, оп 1, св.2, Д.19, Л.201.*
12. *Жұмысшылар жетекшілікке тәртіп орнатылсын. // Қаратау кенишілері 1944, 29 қазан. № 46 (870)*
13. □ *Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан аудандық НКГБ (Народный комитет государственной безопасности) бөлімшесінің бастығы ага лейтенант Полетаевтан Түркістан РК КП (б) хатшысы Виноходов жолдасқа жолданады. 1944 ж. 3 январь. ШРГА Ф.8, оп. 1, Д.646. С.38-39.*
14. *Байбеков Ибадулланен (1930 ж.т.) сұхбат. Қарасай, Мырғалымсай кениші, бұргышы 1948-1980 жж. Сұхбатты жүргізген Мырзатаева З.Б. 24.08. 2018 ж. 1 сағ. 30 мин. Кентай қаласы, Хантағы ауылы, Хантағинская көшесі, 428 Б.*
15. *Қалдыбыков Куанбекпен сұхбат (1930 ж.т.) Мырғалымсай, Глубокий шахталарапының кениші, бұргышы 1945-1980 жж. Сұхбатты жүргізгендер Мырзатаева З.Б., Дақаева Т.Т. 21.08.2018 ж. 2 сағ. Кентай қаласы, Байылдыр ауылы, Біресек, 35.*
16. *Тәкежсанов С. Қазақстанның түрлі-түсті металлургиясы. Алматы, 1995. –205 с.*
17. *Witold Stepien. Польша республикасының азаматы. Аңысай руднигінің кениші. Естеліктер. Орыс тіліне аударған Януш Кобрынь. 25.04.2017 ж. // «Айтылған тарих» F3O ғылыми қызметкөрі Мұрзатаева З.Б.*
18. *Польша республикасының Стары-Гералдув 13 (Староград-Гданский) тұрғыны Дзыра Юзэфамен (1929 ж.т.) электронды почитамен хат алысын сұхбатты жүргізген Қойгелдиев М.Қ., Мырзатаева З.Б. 07.10.2015 ж // P.S. хат алысуга Польша азаматы Тадеуш Исанский көмектесті.*

19. Зима В.Ф. «О смертности сельского населения в советском тылу (по архивным сводкам 1941-1945 гг.) //Людские потери СССР в Великой Отечественной войне» Спб., 1995. С. 160, 162
20. Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.). *Ғылыми-көпшілік басылым* /Қойгелдиев М.К. ж.б. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 584 бет+8 бет жапсырма. (36,5 б.т.)